

Juta Birzniece

EKONOMIKA

VIDUSSKOLĀM

mācību grāmata

Juta Birzniece

EKONOMIKA vidusskolām

Mācību grāmata

Apstiprinājusi
Latvijas Republikas
Izglītības un zinātnes ministrija
2014. gadā.

Rīga 2014

UDK 33(075.3)
Bi 818

Juta Birzniece
Ekonomika vidusskolām
Mācību grāmata
Aktualizēta 2016. gadā

Recenzenti:

Mg.paed. Inga Riemere
Dr.sc.administr. Agris Upenieks

Komplektizdevums "Ekonomika vidusskolām" paredzēts izmantošanai mācību procesā gan vispārējās izglītības iestādēs, gan profesionālajās arodizglītības iestādēs.

Komplektizdevums "Ekonomika vidusskolām" pēc satura veidots atbilstoši Latvijas Republikas Vispārējās izglītības likumam un Ministru kabineta 2008. gada 2. septembra noteikumu Nr. 715 "Noteikumi par valsts vispārējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmetu standartiem" 15. pielikumam "Ekonomika. Vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmeta standarts".

Grāmatas struktūru veido pamatkursam atbilstošas nodaļas, saturu papildina shēmas un grafiki. Katras nodaļas beigās ir sagatavoti jautājumi skolēniem, kas veicina viņu izpratni par apgūto materiālu un tā saikni ar pielietojumu dzīvē.

Kopā ar mācību grāmatu tiek piedāvāta arī darba burtnīca. Tajā ir daudz dažāda satura uzdevumi, kas palīdzēs nostiprināt teorētiskās zināšanas un prasmes.

Visas šī darba tiesības ir aizsargātas. Izdevumu reproducēt, kopēt vai citādi pavairot aizliegts bez izdevēja rakstiskas atļaujas.

ISBN 978-9984-828-84-8

© SIA "Biznesa augstskola *Turība*", 2014, 192 lpp.

Izdevējs SIA "Biznesa augstskola *Turība*"
Izdevniecības vadītāja Daiga Rugāja
Zinātniskais konsultants *Dr.oec.* Uģis Gods

Saturs

I nodaļa. Ekonomikas priekšmets	6
1.1. Ievads	6
1.2. Ierobežotība – ekonomikas pamatproblēma.....	7
1.3. Mikroekonomika un makroekonomika.....	8
1.4. Vajadzības un vēlmes.....	9
1.5. Ekonomiskie resursi, samaksa par resursiem.....	11
1.6. Efektīva resursu izmantošana.....	14
1.7. Izvēles situācija, alternatīvas jēdziens.....	16
1.8. Ekonomiskās rīcības ievirzes motīvi, efektīva lēmumu pieņemšana	17
1.9. Ražošanas iespēju robeža	18
II nodaļa. Ekonomiskās sistēmas, tirgus un konkurence	21
2.1. Ekonomikas pamatjautājumi.....	21
2.2. Ekonomiskās sistēmas	22
2.3. Latvijas ekonomiskā sistēma	25
2.4. Tirgus veidi, dalībnieki, vienkāršots tirgus modelis.....	26
2.5. Konkurence un tās veidi.....	29
III nodaļa. Patērētāju rīcība tirgū	37
3.1. Ģimenes budžets.....	37
3.2. Ģimenes ienākumu avoti	37
3.3. Ģimenes izdevumi.....	38
3.4. Engela likums.....	39
3.5. Kredīts, kredītu veidi, vienkāršie procenti	40
3.6. Noguldījumi	43
3.7. Vērtspapīri	44
3.8. Ieguldījumu fondi.....	46
3.9. Tava pensija.....	46
3.10. Apdrošināšana	49
3.11. Derīgums.....	50
3.12. Patērētāja tiesības	52
IV nodaļa Pieprasījums un piedāvājums	54
4.1. Cena tirgus ekonomikā	54
4.2. Pieprasījums.....	55
4.2.1. Pieprasījuma likums.....	56
4.2.2. Pieprasījuma tabula.....	56
4.2.3. Pieprasījuma līkne.....	57
4.2.4. Individuālais pieprasījums un tirgus pieprasījums.....	58
4.2.5. Pieprasījuma elastība	58
4.2.6. Pieprasītā daudzuma izmaiņas	61
4.2.7. Izmaiņas pieprasījumā	62
4.3. Piedāvājums	63
4.3.1. Piedāvājuma likums.....	63
4.3.2. Piedāvājuma tabula.....	63
4.3.3. Piedāvājuma līkne	64
4.3.4. Individuālais piedāvājums un tirgus piedāvājums	64
4.3.5. Piedāvājuma elastība	65
4.3.6. Piedāvātā daudzuma izmaiņas.....	67
4.3.7. Izmaiņas piedāvājumā.....	67
4.4. Tirgus līdzsvars.....	68
4.5. Valsts noteiktās cenas	70
4.5.1. Cenas griesti.....	70
4.5.2. Cenas grīda	70
4.6. Pieprasījuma un piedāvājuma izmaiņu ietekme uz tirgus cenu	71

V nodaļa. Uzņēmums un komercdarbība (uzņēmējdarbība)	74
5.1. Komercdarbība, veiksmīgas komercdarbības priekšnosacījumi	74
5.2. Komercdarbības formas	76
5.3. Uzņēmuma finanses un finansēšanas avoti.....	82
5.3.1. Finansēšanas iekšējie un ārējie līdzekļi.....	82
5.3.2. Kredīts	82
5.3.3. Vērtspapīru izmantošana uzņēmējdarbībā.....	84
5.4. Firmas saimnieciskās darbības galvenie rādītāji. Grāmatvedība.....	85
5.5. Komercdarbības riski un darbības beigšana	87
5.6. Biznesa plāns.....	89
5.7. Skolēnu mācību uzņēmums (SMU)	90
VI nodaļa. Ražošana un tirgzinības	92
6.1. Ražošanas būtība.....	92
6.2. Ražošanas izmaksas	92
6.3. Ieņēmumi un peļņa.....	94
6.3.1. Peļņas maksimizācija pilnīgas konkurences apstākļos	99
6.3.2. Peļņas maksimizācija monopolā	101
6.4. Darba ražīgums un rentabilitāte.....	102
6.5. Tirgzinība.....	103
6.5.1. Patērētāji un pārdevēji	103
6.5.2. Produkts (prece)	104
6.5.3. Preces cena.....	105
6.5.4. Pārdošanas vieta	106
6.5.5. Preces virzīšana tirgū.....	106
6.6. Reklāma un sabiedriskās attiecības.....	107
6.6.1. Reklāma	107
6.6.2. Sabiedriskās attiecības (<i>Public Relations</i>)	109
VII nodaļa. Darbs un atalgojums	111
7.1. Iedzīvotāju sastāvs un nodarbinātība.....	111
7.2. Darbspēka kvalitatīvās izmaiņas.....	113
7.3. Darba resursu pieprasījums un piedāvājums.....	114
7.4. Minimālā alga, tās ietekme uz darba resursu pieprasījumu.....	117
7.5. Ārpustirgus faktoru ietekme uz darba algu.....	118
7.6. Darba laiks	118
7.7. Darba alga, tās formas	119
7.8. Bruto alga. Neto alga	120
7.9. Ienākumu sadale (Lorenca līkne)	121
7.10. Bezdarbs	122
7.10.1. Bezdarba formas	123
7.10.2. Bezdarba līmenis.....	124
7.10.3. Bezdarbnieka tiesības un pienākumi.....	124
7.10.4. Pilnīga nodarbinātība	125
7.10.5. Bezdarba līmenis Latvijā un dažādos reģionos	125
7.11. Arodbiedrību ietekme uz darba algu un bezdarbu.....	126
7.12. Darba likums.....	127
7.12.1. Kā iegūt informāciju par darba pieprasījumu	128
7.12.2. Latvijas nodarbinātības politika	128
VIII nodaļa. Nauda un finanšu sektors	130
8.1. Nauda, tās funkcijas un veidi	130
8.1.1. Naudas būtība	130
8.1.2. Naudas funkcijas	131
8.1.3. Naudas veidi.....	131
8.1.4. Latvijas nauda	132
8.2. Naudas aprite.....	133
8.3. Finanšu iestādes (institūcijas).....	135
8.3.1. Bankas	135
8.3.2. Finanšu tirgus.....	137

IX nodaļa. Valsts un ekonomika	142
9.1. Brīvais tirgus un sabiedrība.....	142
9.2. Valsts funkcijas.....	142
9.2.1. Tirgus sistēmas aizsardzība	143
9.2.2. Sabiedriskās lietošanas preču un pakalpojumu nodrošināšana	144
9.2.3. Negatīvo blakus efektu mazināšana.....	144
9.2.4. Ienākumu pārdale.....	145
9.2.5. Ekonomikas stabilizācija	146
9.3. Līdzekļu aprīte valsts ekonomikā.....	147
9.3.1. Valsts budžets.....	147
9.3.2. Pašvaldību budžets	149
9.3.3. Budžeta deficīts un valsts parāds.....	149
9.4. Nodokļi un nodevas.....	150
9.4.1. Nodokļu veidi	151
9.4.2. Nodokļu likmes.....	152
9.4.3. Nodokļa likmes pieauguma ietekme uz kopējiem nodokļa ieņēmumiem.....	153
9.5. Latvijas nodokļu sistēma.....	153
9.6. Ēnu ekonomika.....	157
X nodaļa. Ekonomikas stabilitāte un izaugsme.....	159
10.1. Ekonomiskās aktivitātes mērīšana.....	159
10.1.1. Nacionālais kopprodukts. Iekšzemes kopprodukts.....	159
10.1.2. IKP struktūra Latvijas tautsaimniecības nozarēs	162
10.1.3. Bezdarba izmaksas – Oukena likums.....	163
10.1.4. Inflācija	163
10.1.5. Filipsa līkne.....	164
10.2. Ekonomiskās aktivitātes cikli	164
10.3. Ekonomiskās aktivitātes cēloņi	167
10.4. Ekonomikas stabilizēšana	168
10.4.1. Valsts fiskālā politika.....	169
10.4.2. Valsts monetārā politika	171
10.4.3. Ekonomiskās aktivitātes lejupslīdes iemesli	171
10.4.4. Investīcijas un to nozīme ekonomikā	172
10.4.5. Ekonomikas izaugsme un ekonomikas attīstība	173
XI nodaļa. Starptautiskās ekonomiskās attiecības	176
11.1. Starptautiskā tirdzniecība.....	176
11.1.1. Starptautiskās tirdzniecības būtība.....	176
11.1.2. Starptautiskās tirdzniecības priekšrocības.....	178
11.1.3. Starptautiskās tirdzniecības ierobežojumi.....	180
11.1.4. Argumenti par labu brīvajai tirdzniecībai	182
11.2. Starptautiskie norēķini.....	182
11.3. Starptautiskās tirdzniecības loma Latvijas ekonomikā.....	184
11.4. Sadarbība ārējā tirdzniecībā	185
11.5. Valstu reģionālās tirdzniecības organizācijas.....	186
11.6. Latvija un ES	187
11.7. Latvija un OECD.....	188
Literatūras saraksts.....	191

I nodaļa

EKONOMIKAS PRIEKŠMETS

Galvenie jēdzieni un likumsakarības

Ekonomikas jēdziens. Ierobežotība – ekonomikas pamatproblēma. Mikroekonomika un makroekonomika. Cilvēka vajadzību un vēlmju neierobežotība. Cilvēku vajadzību apmierināšana, patērējot preces un pakalpojumus. Cilvēka vissvarīgākās vajadzības. Ekonomiskie resursi un ražošanas faktori. Izvēles cena, alternatīvās izmaksas. Ražošanas iespēju robeža.

1.1. Ievads

“Ekonomika ir zinātne par ekonomiskās domāšanas māku.”

Dr.oec. Veronika Bikse (Ekonomikas teorijas pamatprincipi. – Rīga: Izglītības soļi, 2007)

“Ekonomikas apguve ir nepārtraukts process. Jo vairāk iedziļināmies, jo vairāk jautājumu rodas. Īpaši, analizējot Latvijas ekonomikas attīstības specifiku pasaules ekonomikas kontekstā. Ekonomiskie principi savā būtībā nav sarežģīti, tomēr ekonomisko sakarību mijiedarbības izpratne prasa laiku un zināmu piepūli. Labs ekonomists-praktiķis nevar būt bez labām zināšanām ekonomikas teorijā.”

Dr.oec. Uģis Gods, (Mikroekonomika. – Rīga: Biznesa augstskola Turība, 2006)

Jēdziens *ekonomika* pirmo reizi lietots Sokrāta skolnieka Ksenofonta (427.–355. g. p.m.ē.) darbā “Par mājsaimniecību”. Vārds *ekonomika* cēlies no diviem grieķu valodas vārdiem: *oikos* – māja, mājsaimniecība un *nomos* – likums. To var tulkot kā “māka pārvaldīt mājas saimniecību”.

Vēlāk Aristotelis (384.–322. g. p.m.ē.) – viens no tā laika universālākajiem domātājiem – jau analizēja galvenās ekonomiskās parādības un likumsakarības toreizējās sabiedrības līmenī. Aristotelim ekonomika ir dabiska saimnieciska darbība, kura ir saistīta ar dzīvei nepieciešamo produktu ražošanu un maiņu. Viņš ekonomikas teorijas vēsturē tiek uzskatīts par pirmo ekonomistu.

1.1. attēls. Ekonomikas vieta zinātņu sistēmā

Sociālās zinātnes ir visas zinātnes nozares, mācību priekšmeti, kas saistīti ar sabiedrību un sociālo realitāti starp sabiedrības grupām un indivīdiem. Bieži vien sociālās zinātnes ir saistītas ar humanitārajām zinātnēm.

Katrai valstij ir specifiska ekonomika, tendences, tāpēc nav vienotu definīciju katram jēdzienam. Līdz ar to arī katrs autors šos jēdzienus ir interpretējis pēc saviem ieskatiem. Tomēr galvenais jau nav jēdzienu definīcijas, bet gan **izpratne par procesiem, to mijiedarbību.**

Ekonomikas uzdevums ir ekonomikas likumsakarību izpēte, kas darbojas cilvēku sabiedrībā. Ekonomikas centrā ir cilvēks. Tam apkārt ir viņa vēlmes, vajadzības un resursi, kas nepieciešami attiecīgo preču un pakalpojumu ražošanai un vajadzību apmierināšanai.

Ekonomika visu laiku attīstās, tajā parādās jaunas tendences, kas galvenokārt ir saistītas ar straujo tehnoloģiju attīstību. Padomājiet – cik daudz informācijas jūs spējiet iegūt no interneta! Gan apskatīt autobusu sarakstus, gan nopirkt grāmatas un drēbes, saplānot ceļojumu utt.

“Ekonomikas sistēmā, kur būtiska nozīme ir iespējai piekļūt nepieciešamajai informācijai, komerciāli panākumi vairs nebūs galvenokārt atkarīgi no pārdoto preču daudzuma, bet gan no iespējas veidot ilgstošas, lietišķas attiecības. Mainīsies attiecība starp precēm un pakalpojumiem.”

Džeremijā Rifkins (Jeremy Rifkin) (Jaunās ekonomikas laikmets. – Rīga: Jumava, 2004)

PADOMĀ!

- Kā jūs definētu ekonomisko domāšanu?
- Kāpēc ekonomikas likumsakarību noteikšanā ir ļoti svarīgi saprast cilvēku rīcības motivāciju?

1.2. Ierobežotība – ekonomikas pamatproblēma

Ieejot lielveikalā, apmulstam – plaukti pilni ar dažādām lietām, dažādām dzīves situācijām – būtu tik naudiņas – kāda iepirkšanās sanāktu! Diemžēl, apskatot maka saturu, ir jāsauglabā skaidra galva un pirkt varam tikai to, ko patiešām ļoti, ļoti vajag. Ir jāizdara izvēle.

Zemniekam pieder 40 ha liela saimniecība. Viņš var audzēt labību gandrīz visā platībā un, ļoti pārdomāti saimniekojot, iegūt 80 cnt labības no hektāra. Ja tirgū labības cena ir augsta, zemnieks iegūst peļņu. Bet, ja zemnieks gribēs audzēt vēl arī citas augu kultūras, viņam būs jāsamazina ar labību apsētās platības. Atkal ir jāizdara izvēle.

Valdības uzdevums ir nodrošināt valsts iedzīvotājus ar kvalitatīviem sabiedriskajiem pakalpojumiem – izglītību, veselības aprūpi utt. Tam ir nepieciešami resursi, kuri kaut kur ir jāiegūst, galvenokārt iekasējot nodokļus. Cik lielus nodokļus esat gatavs maksāt, lai saņemtu valsts pakalpojumus? Ja nauda visam nepietiek, atkal ir jāizdara izvēle. Šādos gadījumos cilvēki runā par **ekonomēšanu**. **Indivīdam tas nozīmē izmantot savus ienākumus tā, lai apmierinātu savas vajadzības. Sabiedrībai kopumā tas nozīmē – izmantot tai pieejamos resursus tā, lai sasniegtu iespējami augstāku dzīves līmeni.**

EKONOMIKA – sociāla zinātne, kas apraksta un analizē – kā sabiedrība apmierina savas vajadzības, efektīvi izmantojot ierobežotos resursus.

Ekonomisti apgalvo, ka ierobežotība ir visas pasaules un visu sabiedrību problēma. Kad ekonomisti saka, ka kaut kas nepietiek, viņi ar to nedomā, ka tas ir retums vai arī, ka tas ir pieejams tikai ļoti nelielā daudzumā. Viņi vienkārši ar to saprot, ka kaut kā nepietiek, lai pilnībā apmierinātu ikviena cilvēka vēlmes un vajadzības. Ekonomikas centrā ir cilvēks, viņa ekonomiskā rīcība, centieni apmierināt savas vajadzības atbilstoši resursiem. Pētot cilvēku ekonomisko uzvedību, ekonomisti pieņem, ka cilvēki (gan kā patērētāji, gan kā uzņēmēji, gan kā valdības pārstāvji) **rīkojas racionāli** – ar konkrētu, apzinātu mērķi, lēmumus pieņem, balstoties uz noteiktiem kritērijiem, apzinoties izvēles cenu un vēloties iegūt lielāku labumu ar mazākām izmaksām.

PADOMĀ!

- Kādās situācijās jūs sastopaties ar ierobežotības problēmu?
- Kas raksturo sabiedrības dzīves līmeni?

1.3. Mikroekonomika un makroekonomika

Ekonomiku kā cilvēka vai cilvēku kopas darbības vidi ir pieņemts dalīt **mikroekonomikā** un **makroekonomikā**. Šīs divas ekonomiskās darbības vides nosaka tajā iesaistītās telpas, personu un kapitāla apjomi un darbības seku lielums. Vienkāršoti mēs to saprotam kā valsts un indivīda pretnostatījumu.

MIKROEKONOMIKA – ekonomikas zinātnes apakšnozare, kas pēta viena saimnieciskā subjekta izturēšanos (viens patērētājs, viens ražotājs, viena prece), kā arī pircēja un pārdevēja plānu saskaņošanu tirgū jeb cenas veidošanu.

Mikroekonomikā tiek apskatītas individuālās lēmumu pieņemšanas vienības – uzņēmums, mājsaimniecības.

Mikroekonomikā dominē skaitlis “viens”:

- vienas preces tirgus;
- viena saimnieciskā vienība;
- viens ietekmējošs lielums, bet pārējie rādītāji tiek uzskatīti par konstantiem, lai izslēgtu to iedarbību uz pētāmo objektu.

Mikroekonomika analizē cēloņu un seku likumsakarības, kuras ietekmē indivīdu, uzņēmumu un sabiedrības izvēle. Īpaša uzmanība tiek veltīta cenas pētīšanai, analizējot, kā tā ietekmē pieprasījumu, piedāvājumu un konkurenci, to ietekmi uz citiem ekonomikas elementiem.

2014. gadā Latvijas vidējā ģimenē ir trīs cilvēki – tēvs, māte un viens bērns. Viņi apdzīvo 2-istabu dzīvokli, kura kopējā platība ir 61 m² un tas ir viņu privātipašums. Patēriņam ģimene izlieto gandrīz 838 EUR. Lielākie izdevumi ir par pārtiku (255 EUR), transportu (142 EUR) un mājokli (142 EUR).

Ģimene gada laikā, ēdot mājās, patērējusi 120 l pilnpiena, apēdusi 590 olas, patērējusi 93 kg svaigas gaļas un 265 kg kartupeļu, izdzērusi kafiju, kuras pagatavošanai izlietoti 5 kg kafijas pupiņu, un patērējusi nedaudz vairāk par 12 kg saldumu.

MAKROEKONOMIKA ietver dažādus valsts ekonomiskās attīstības aspektus, tā pēta valsts ekonomiku kopumā.

Makroekonomika darbojas ar apkopojošiem rādītājiem (nav cena vienas preces tirgū, bet gan kopējais cenu līmenis, netiek apskatīts atsevišķa uzņēmuma ražošanas apjoms, bet iekšzemes kopprodukts). Makroekonomikas izpētes objekts ir nodarbinātība valstī, inflācija, ekonomiskā izaugsme, naudas daudzums valstī. Makroekonomika izskaidro ekonomisko situāciju valstī un prognozē, kāda tā varētu būt. Makroekonomikā tiek lietoti tādi apkopojoši rādītāji kā nacionālais ienākums, iekšzemes kopprodukts, kopējais cenu līmenis, nodarbinātības līmenis.

Makroekonomikā parādās trešais subjekts – valsts.

Dzīvokļu cenu pieaugums 2007. gadā Latvijā izraisīja vēl lielāku pieprasījumu pēc tiem. Cenu kāpums izprovocēja celtniecības bumu, tas savukārt izraisīja darba algas pieaugumu celtniecībā strādājošajiem un tālāk arī citās nozarēs nodarbinātajiem, utt.

PADOMĀ!

- Kā mikroekonomika ietekmē makroekonomiku?
- Kādi rādītāji raksturo valsts ekonomiku kopumā?

1.4. Vajadzības un vēlmes

Viss notiek kāda iemesla dēļ. Katrai darbībai ir kāds cēlonis vai vairāki, tāpat kā šie cēloņi izraisa noteiktas sekas. Lai saprastu, kāpēc cilvēki konkrētās situācijās rīkojas tā un ne citādi, kāpēc uzņēmumi darbojas tā un ne citādi un kāpēc valdība pieņem konkrētus lēmumus, mums jāsaprot visu šo darbību cēloņi.

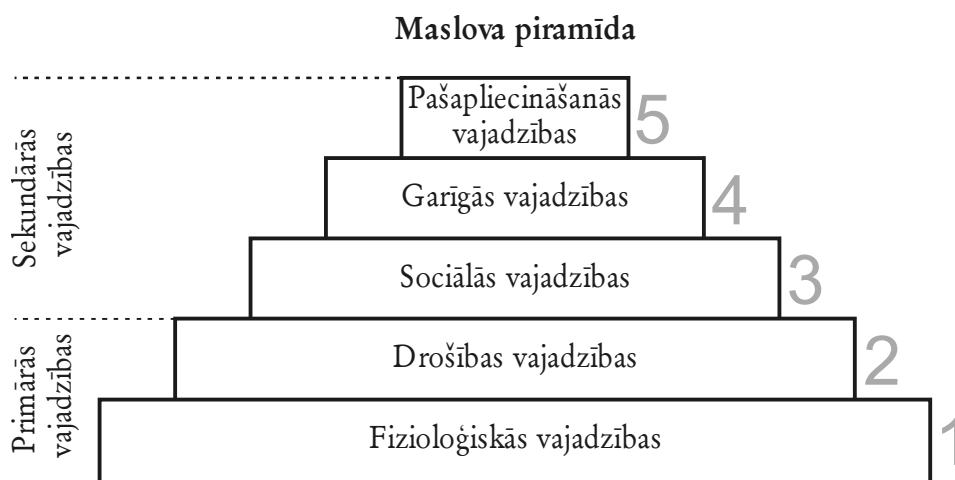
Cilvēku rosīšanās pamatā ir viņu konkrētās vajadzības. Daudzas vajadzības ir kopīgas visiem Zemeslodes iedzīvotājiem, citas ir atkarīgas no vietas, kur viņi dzīvo. Ne viss, ko cilvēks vēlas, kļūst par vajadzību. Vēlmes ir tikai cilvēka sajūtas, ka būtu labi, ja man būtu. Ne vienmēr vēlmes ir nepieciešamība, kuras realizēšanai cilvēks ir gatavs tērēt savus resursus.

Vajadzības ir objektīvs labumu trūkums ar cenšanos to novērst. Tas ir subjektīvi nosakāms lielums.

VAJADZĪBAS – nepieciešamība pēc kaut kā, tas, bez kā nevar iztikt, kas trūkst.

Cilvēku saimnieciskā darbība vienmēr saistīta ar noteiktu vajadzību apmierināšanu. Amerikāņu psihologs Abrahams Maslovs 1943. gadā, izstrādājot cilvēka vajadzību hierarhijas modeli, analizēja divas galvenās grupas – primārās un sekundārās (augstākās) vajadzības, uzsverot, ka tikai pirmās pakāpes vajadzību apmierināšana rada labvēlīgus priekšnoteikumus augstāko pakāpju sasniegšanai. Cilvēks var dzīvot vienīgi ar rūpēm par maizes iegūšanu, ja viņam šīs maizes nepietiek. Bet, kas notiek ar cilvēka vēlmēm, kad maizes ir pietiekami? Pieaugot cilvēku dzīves līmenim, mainās arī viņu vajadzības.

Par primārajām vajadzībām Maslovs uzskatīja fizioloģiskās un pašsaglabāšanās (arī – drošības, stabilitātes, kārtības) vajadzības, bet augstākajā pakāpē (sekundārās) ietvēra sociālās (piederības, intimitātes, ģimenes), atzišanas un pašrealizācijas vajadzības.

1.2. attēls. Vajadzību hierarhija

Lai cilvēks varētu dzīvot un attīstīties, viņam vispirms ir jāapmierina tās vajadzības, kas saistītas ar viņa bioloģisko dabu. Tās ir materiālās vajadzības jeb fiziskās vajadzības pēc pārtikas produktiem, apģērba, jumta virs galvas, drošības u.c. Šīs vajadzības ir vissvarīgākās, jo nodrošina cilvēka eksistenci, viņa fizisko un arī garīgo spēju attīstībai. Tās ir **primārās (absolūtās) vajadzības**. Ja šīs vajadzības nav pietiekami apmierinātas, tad ir apdraudēta cilvēka izdzīvošana.

Cilvēks vienlaikus ir arī sociāla būtne, kura no pārējās dzīvās pasaules atšķiras ar savu intelektuālo attīstību un kultūras līmeni. Tas nozīmē, ka ir jāapmierina cilvēka sociālās un garīgās vajadzības pēc darba, izglītības un audzināšanas. Šo vajadzību apmierināšana ir pamats cilvēka personības attīstībai, viņa spēju radošai izpaušmei. Tās ir **sekundārās (relatīvās) vajadzības** – tās ir vēlamas, bet to neizpildīšana neapdraud cilvēka izdzīvošanu.

Vajadzības pastāvīgi attīstās un mainās. Jo attīstītāka ir cilvēku sabiedrība un augstāks kultūras līmenis, jo vajadzības ir daudzveidīgākas un izsmalcinātākas. Mūsdienās arvien vairāk izpaužas augstākā cilvēka

prasība – personības pašizteikšanās darbā atbilstoši spējām. Cilvēks sāk uzskatīt darbu ne tikai par iztikas līdzekli, bet arī par savu fizisko un garīgo spēju pilnīgas atklāsmes un to tālākas izaugsmes, savas individualitātes izpausmes iespēju. Turklāt viņu interesē saturīgs, radošs, labi apmaksāts darbs, kas sniedz materiālu un morālu gandarījumu, iespēju profesionāli pilnveidoties.

Jums ir 40 eiro, ko plānojat iztērēt sporta apavu iegādei (sekundārās vajadzības). Taču ļoti iesāpējās zobs (primārās vajadzības), kā rezultātā šos 40 eiro jūs iztērējat zobārsta apmekļojumam. Primārās vajadzības bija izdzīvošanai svarīgākas!

Vajadzības pastāvīgi attīstās un mainās. Apmierinātās vajadzības rosina jaunu vajadzību rašanos. Sasniegumi zinātnē, tehnikā un tehnoloģijā rada jaunas vajadzības (piemēram, audio un video tehnikas attīstība). Vajadzības nosaka cilvēka vecums, dzīvesvieta (pilsēta, lauki), amats, kultūras līmenis, pirktspēja (piemēram, ir vajadzība pēc automašīnas, bet trūkst naudas). **Cilvēku vajadzības ir neierobežotas.**

Jebkuram cilvēkam viņa eksistences nodrošināšanai un garīgo vajadzību apmierināšanai ir nepieciešami dažādi labumi (mājoklis, apģērbs, ēdiens). Daļu labumu var saņemt no dabas, bet šo labumu daudzums nepārtraukti samazinās. Pārējos labumus iegūst, veicot saimniecisko darbību, apmierinot divu grupu – patērētāju un ražotāju – intereses.

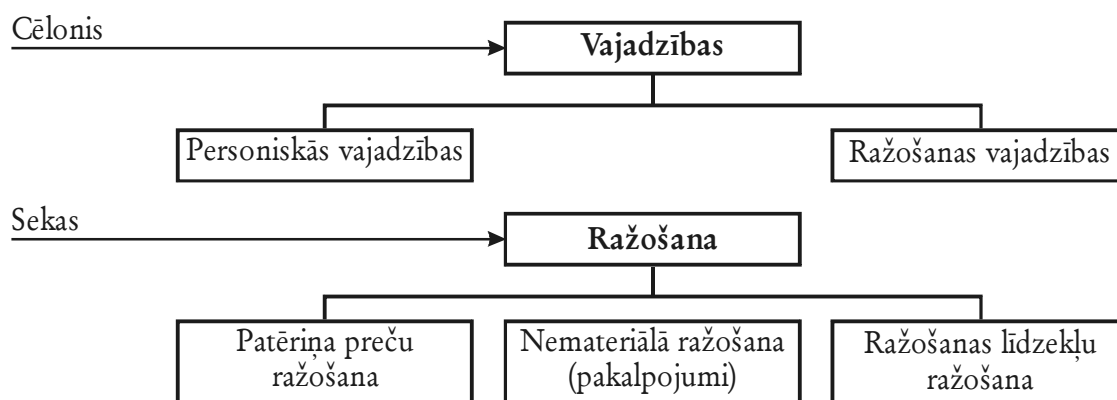
- 1) Patērētāji grib gūt pēc iespējas lielāku labumu daudzumu.
- 2) Ražotāji ražo tos, jo grib gūt peļņu.

Nepieciešamība apmierināt vajadzības motivē cilvēku veikt saimniecisko darbību, kuras rezultātā rodas preces un tiek sniegti dažādi pakalpojumi. To regulē tiesiskā un juridiskā darbība. Cilvēks veic arī reliģiskas un kultūras darbības.

Darbošanās rezultātā tiek radītas **preces** – lietas, kuras patērējot cilvēki apmierina savas vajadzības, un **pakalpojumi** – pasākumu kopums, ko veic noteiktu arodu speciālisti vai uzņēmumi, lai apmierinātu klientu vajadzības.

Preces un pakalpojumi ir SAIMNIECISKIE LABUMI, ko cilvēks nevar paņemt no dabas neierobežotā daudzumā un tādēļ tie ir jāizgatavo cilvēkam pašam.

Preces, kuras nodrošina primārās cilvēku vajadzības, ir **pirmās nepieciešamības preces**. Savukārt preces, kuras cilvēki iegādājas, pieaugot dzīves līmenim, ir **luksusa preces**.

1.3. attēls. Saimnieciskās darbības motivācija.

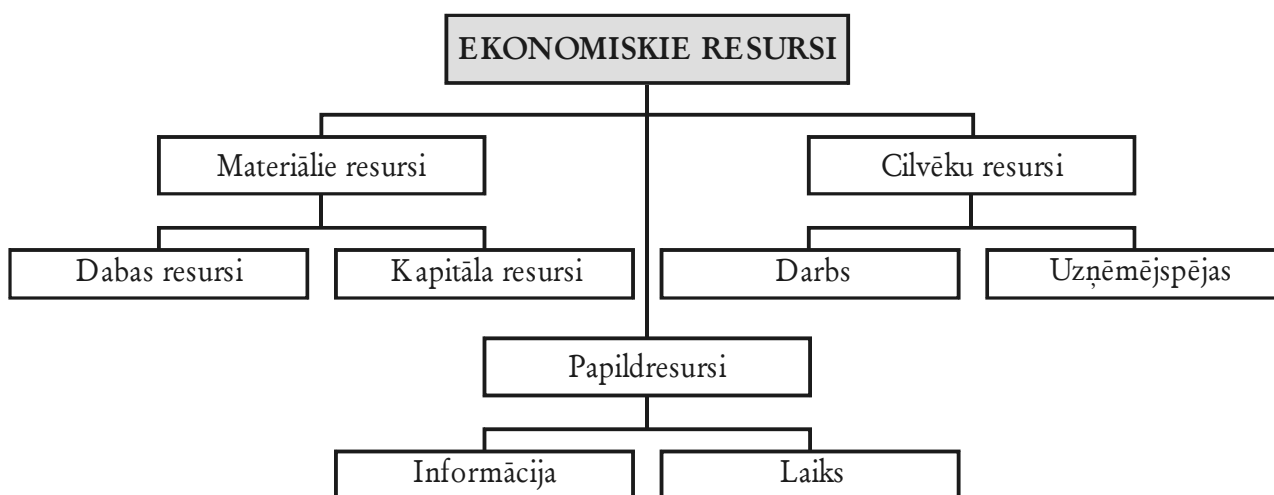
PADOMĀ!

- Cik ilgi vari iztikt bez elpošanas, miega, ūdens, ēdiena?
- Kādai ir jābūt skolai, lai tur labi justos?
- Vai cilvēka vajadzības visur ir vienādas?
- Kas ir atkarības?
- Kāpēc ir svarīgas arī sekundārās vajadzības?
- Ar ko atšķiras vēlmes no vajadzībām?
- Kas ir apmierināta vajadzība?

1.5. Ekonomiskie resursi, samaksa par resursiem

Lai ražotu preces un pakalpojumus, ir nepieciešami resursi.

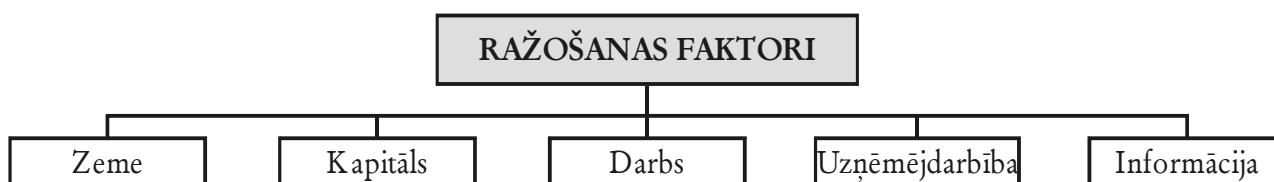
EKONOMISKIE (RAŽOŠANAS) RESURSI – līdzekļi, krājumi, līdzekļu avoti, jebkas, ko var izmantot ražošanas procesā.

1.4. attēls. Ekonomiskie (ražošanas) resursi

Resursus, ko izmanto ražošanai, sauc par RAŽOŠANAS FAKTORIEM.

Ražošanas faktori ietver materiālos un cilvēku resursus.

1.5. attēls. Ražošanas faktori

Grāmatnīcā nopērkamai grāmatai ir nepieciešams:

- zeme – ūdens, augsne, meži;
- kapitāls – celulozes rūpnīca, datori, tipogrāfija (ēkas un iekārtas), krāsvielas;
- darbs – strādnieku darbs mežsaimniecībā, rūpniecībā, tipogrāfijā, piegādē, grāmatvedībā;
- uzņēmējdarbība – saliedētas darbības organizēšana, ražošanas vadīšana, saimniecisko lēmumu pieņemšana, risku izvērtēšana, finanšu analīze;
- informācija – par tirgu, cenām, konkurenci, kvalitāti.

Katram ražošanas faktoram ir sava noteikta vieta ekonomikā. Cilvēki, kuriem pieder ražošanas resursi vai kuri izmanto kādu no tiem, var cerēt uz "kompensēšanu vai samaksu". Šī samaksa rada ienākumus, kuri ražošanas procesā kļūst par ekonomikas virzītājspēku.

Materiālie resursi – zeme un kapitāls

DABAS RESURSI jeb ZEME – viss dabas dotais, kas tiek izmantots preču un pakalpojumu ražošanā – zeme, ūdens, meži, enerģijas avoti (vējš, saule, ūdens), zemes dziļu bagātības (derīgie izraktenī), klimats, augsnes auglība – visu patēriņa priekšmetu un ražošanas līdzekļu sākums.

Dabas resursi ir primārais ražošanas faktors. Terminu "zeme" ekonomikā lieto arī tad, kad runā par dabas resursiem kā par ražošanas faktoru. Izaudzētās ražas lielums, pirmkārt, ir atkarīgs no augsnes dabiskās auglības.

Praktiski visi dabas resursi ir izsmejami (izņemot Saules, vēja, jūras straumju, Zemes dziļu enerģiju). Arī Zemes platība ir absolūti ierobežota – tā ir konstants lielums (piemēram, valstu platības).

Dabas resursus pēc lietošanas veida iedala:

- izejvielas (koksne, kūdra, rūdas u.c.);
- enerģētiskie resursi (ogles, nafta, gāze, ūdens enerģijas u.c.);
- pārtikas resursi (zivis, ogas, sēnes u.c.).

Samaksu, ko nosaka par zemes izmantošanu, sauc par **renti**. Rente ir zemes un dabas resursu īpašnieku ienākumi. Veicot vienādas saimnieciskās darbības Zemgales zemnieks no 1 ha kviešu platības iegūs lielāku ražu, nekā Piejūras smilšainās teritorijas apsaimniekotājs. Ieņēmumu starpība, kas ir atkarīga no dabas apstākļiem, ir papildu ienākums, kas ir daļa no rentes.

KAPITĀLS jeb PRODUKTĪVAIS KAPITĀLS (lietu kapitāls, reālkapitāls) – līdzekļi (ēkas, mašīnas, izejvielas, transportlīdzekļi, ceļi u.c.), kurus izmanto tieši ražošanas procesā citu preču un pakalpojumu ražošanai.

Kapitāls ir īpašs ražošanas faktors, tas tiek radīts cilvēka **darba rezultātā** – tie ir ražošanas līdzekļi. To var radīt tajā pašā ekonomiskajā sistēmā vai arī citur un tad ievest un nodarbināt ražošanā.

Tas, vai konkrētā prece ir patēriņa priekšmets vai kapitāls, ir atkarīgs no tā, kā to izmanto. Piemēram, šujmašīna, ja to lieto mājsaimniece, darinot apģērbu saviem ģimenes locekļiem, ir patēriņa priekšmets. Bet, ja šujmašīnu nodarbina šūšanas fabrikā, kurā tiek ražotas preces tirgum, tad tas ir kapitāls.

Kapitāls parasti tiek iedalīts **pamatkapitālā** un **apgrozāmajā kapitālā**.

Pamatkapitāls ir darba līdzekļi, kuri ražošanas procesā nemaina formu (ēkas, mašīnas, iekārtas u.c.).

Apgrozāmais kapitāls ir darba priekšmeti, kuri tiek pilnīgi izlietoti ražošanas procesā un līdz ar to maina formu.

Investīcijas uzņēmumā ir naudas ieguldīšana kapitālprecēs.

Graudi fermerā saimniecībā, koksne mēbeļu fabrikā, vilnas dzija tekstilfabrikā – tas viss ir apgrozāmais kapitāls. Uzņēmumi ieskaita apgrozāmajā kapitālā arī tos naudas līdzekļus, ko tie izmanto kārtējiem darījumiem. Mēs esam ar mieru pieļaut zināmus patēriņa ierobežojumus, ieguldot līdzekļus kapitāla preču radīšanā, jo tās dos iespēju ražot vairāk citu preču nākotnē. Par kapitālu uzskata arī naudas līdzekļus, tos apzīmējot kā finanšu kapitālu.

Samaksu par kāda cita naudas vai kapitāla izmantošanu sauc par **procentiem**.

Jaunākajās ekonomikas teorijās grāmatās kā materiālais resurss tiek izdalīta **informācija**. Tā šodien kļuvusi par izšķirošu faktoru. Apgalvojumam, ka bagāts cilvēks nav tas, kam ir nauda, bet bagāts ir tas, kam ir informācija, ir savs pamatojums. Informācijas attīstība un piekļuves iespējas paver milzīgas iespējas.

INFORMĀCIJA ir ziņas, dati un fakti par kādu priekšmetu, jēdzienu, notikumu vai ko citu, kas ir objekts kādām darbībām, kurām ir saturiska interpretācija.

Informāciju var uztvert, nodot tālāk, pārveidot, glabāt un izmantot. Informācijai, atšķirībā no datiem, ir jēga. Informatīvā plūsma veido tā saucamo **informācijas piramīdu**, kuras pamatā ir dati no dažādiem avotiem. Nākamais līmenis ir informācija, kura, to lietojot noteiktos apstākļos, rada zināšanas. **Informāciju var uztvert** cilvēki, dzīvnieki, augi un dažādas ierīces, piemēram, termometrs. Informācijas uztveršanu sauc par **informācijas iegūšanu**. Cilvēks informāciju iegūst ar savu maņu palīdzību un uztverto informāciju uzglabā savā atmiņā. Atmiņai ir svarīga nozīme, jo ar tās palīdzību var uzkrāt zināšanas un pēc vajadzības tās izmantot. Tā kā visu vajadzīgo informāciju ne vienmēr var atcerēties, cilvēki laika gaitā ir izgudrojuši dažādus informācijas uzglabāšanas palīgīdzekļus, piemēram, grāmatas, burtnīcas, audio un video kasetes, kompaktdiskus, zibatmiņas utt. Informāciju ir nepieciešams organizēt, lai to efektīvāk iegūtu un saglabātu, un vēlāk meklētu. Informācijas organizēšana ietver dažādus procesus tās analīzei, pielietošanai un sakārtošanai. Informācijas organizēšanas metodes ietver datu bāzu veidošanu, diagrammu un infografiku veidošanu, sistēmu analīzi u.c. **Informācijas apstrāde** ir darbības, kurās informāciju sakārto, sagrupē, pārveido un veic ar to aprēķinus.

DATI (no latīņu valodas – *data*) ir kodētas ziņas, kas raksturo reāla objekta stāvokli neatkarīgi no datu saņēmēja iepriekšējām zināšanām par šo objektu. Ja no datu saņēmēja viedokļa dati satur jaunus faktus, tad datus var uzskatīt par informāciju.

Dati parasti ir dažādu mērījumu rezultāts un var tikt izmantoti par pamatu diagrammām, attēliem vai novērojumiem mainīgo kopumam. Datiem jābūt tādā formā, lai tos varētu uzglabāt, pārvietot un apstrādāt. Neapstrādāti dati ir materiāls, ko saņem no datu piegādātājiem, un kuru izmanto datu saņēmēji, lai iegūtu informāciju uz datu pamata.

Cilvēku resursi – *darbs un uzņēmējspējas*

Par DARBU ekonomisti sauc fizisko un garīgo piepūli preču un pakalpojumu ražošanai.

Tā ir mērķtiecīga cilvēku darbība, lai radītu materiālas un garīgas vērtības, sniegtu pakalpojumus, kas nepieciešami sabiedrības un pašu vajadzību apmierināšanai, tas ir cilvēku darbības lietderīgs rezultāts. Šo darbību veic cilvēks, izmantojot savas spējas, prasmes, zināšanas, fiziskās iespējas. Darbam nepieciešamās fiziskās un garīgās potences ir **darbaspēks**. Tas arī ir primārs ražošanas faktors. Jebkuras valsts ekonomisko atbildību lielā mērā nosaka tās iedzīvotāju skaits, viņu zināšanas, darba motivācija un noskaņa.

Mūsdienās ražošana kļūst arvien sarežģītāka. Paātrinātos tempos notiek izmaiņas tehnikā un tehnoloģijā un darbiniekiem jāapgūst jaunākie sasniegumi. Modernie sazināšanās līdzekļi dod iespēju ļoti ātri sniegt daudz dažādas informācijas. Darbiniekiem jāspēj to saņemt, analizēt un izmantot ikdienas praksē, pārvērst priekšrocībās, lai palielinātos uzņēmuma (firmas) konkurences spējas. To spēj veikt izglītoti un kompetenti cilvēki. Darba resursu ierobežotību nosaka iedzīvotāju skaits valstī, darbaspējas vecumā esošo cilvēku skaits, kas vēlas strādāt, un viņu vidēji nostrādāto stundu skaits.

Samaksu, ko nosaka par darbu, sauc par **darba algu**.

Ražošana var notikt, ja ir visi ražošanas faktori: zeme, kapitāls, darbaspēks, uzņēmējspējas, informācija. Bet paši par sevi šie faktori neko nevar saražot. Tos nepieciešams apvienot un izveidot ražošanas kopumu. Kādam ir jāpieņem lēmums – ko, kā un kur ražot. Turklāt, par zemes, informācijas, darba un kapitāla lietošanu ir jāmaksā.

UZŅĒMĒJSPĒJAS – cilvēka personisko dotību, īpašību un prasmju kopums, kas nodrošina sekmīgu uzņēmējdarbību.

Svarīgākās īpašības, kas nodrošina uzņēmējspējas, ir uzņēmība, uzdrīkstēšanās (spēja uzņemties risku), organizatora prasme, kontaktēšanās spējas, neatlaidība, laba veselība, izglītība un profesionālā sagatavotība, personiskā pievilcība. Ne visiem cilvēkiem piemīt nosaukto īpašību kopums.

Izmantojot uzņēmējspējas, cilvēks veic **uzņēmējdarbību** – ilgstošu un sistemātisku saimniecisko darbību un kapitāla ieguldīšanu, kas vērsta uz preču ražošanu un pakalpojumu sniegšanu peļņas gūšanas nolūkā. Veiksmīgas darbības gadījumā uzņēmējs gūst peļņu, neveiksmīgas darbības gadījumā cieš zaudējumus.

Uzņēmējs:

- savieno visus pārējos resursus sabiedrībai visizdevīgākajā veidā – tā, lai apmierināti būtu patērētāji un lai varētu gūt peļņu;
- pieņem svarīgākos lēmumus ekonomikā;
- meklē iespējas uzlabot ražošanu, ieviest jaunas tehnoloģijas, sākt jaunu preču ražošanu;
- uzņemas risku un cenšas to mazināt.

Atalgojumu, ko uzņēmēji saņem par risku, jaunām idejām un pūlēm, kuras viņi ieliek biznesā, sauc par **peļņu**.

1.6. attēls. Efektīva ražošanas faktoru izmantošana

PADOMĀ!

- Vai absolūti visi resursi ir ierobežoti?
- Kā cilvēki risina resursa *zeme* ierobežotību?
- Vai naudas nepietiekamību nevar atrisināt, liekot Centrālajai bankai nodrukāt vairāk naudas?
- Kā tikt galā ar informācijas plūsmu, kas mūs sasniedz katru dienu?
- Kāpēc cilvēks, veicot uzņēmējdarbību, var kļūt bagāts?

1.6. Efektīva resursu izmantošana

Resursu ierobežotība rada situāciju, ka sabiedrība nevienā attīstības posmā nevar apmierināt visas vajadzības. Lai panāktu maksimālu ieguvumu no saimnieciskās darbības, uzņēmējam jāstrādā iespējami efektīvāk. **Ražošanas efektivitāte** nozīmē, ka katra saražotā produkcijas vienība tiek saražota ar vismazāko ražošanas faktoru ieguldījumu. Vienkāršotā veidā ražošanas efektivitāti var izteikt:

$$\text{Ražošanas efektivitāte} = \frac{Q}{F}$$

Q – saražotās produkcijas daudzums (apjoms),
F – izlietoto ražošanas faktoru izmaksas.

Ražošanas efektivitāte ir cieši saistīta ar darba ražīgumu. **Darba ražīgums** ir produkcijas apjoms, ko saražo uzņēmuma darbinieks vienā darba stundā, izmantojot kādu no ražošanas faktoriem vai faktoru kompleksu.

$$\text{Darba ražīgums} = \frac{Q}{\text{patērētā darba daudzums}}$$

Darba ražīgumu tieši ietekmējošie faktori ir:

- darbaspēka kvalitāte;
- mašīnu un iekārtu kvalitāte;
- resursu izmantošanas efektivitāte.

Darbaspēka kvalitāte. Viens no darba ražīguma paaugstināšanas svarīgākajiem faktoriem ir darbinieku izglītības un kvalifikācijas līmenis. Labāk izglītoti un apmācīti darbinieki savus darba uzdevumus veic efektīvāk nekā neapmācīti strādnieki. No tā izriet ka, uzlabojot izglītības kvalitāti un palielinot cilvēkiem iespējas gūt izglītību un kvalifikāciju, var paaugstināt darbinieku darba ražīgumu.

Mašīnu un iekārtu kvalitāte. Mašīnu kvalitātes uzlabošana bieži tiek uzskatīta par vislabāko darba ražīguma paaugstināšanas veidu. Mašīnu izmantošana paplašina tādu enerģijas avotu kā ogles, gāze, nafta, atomenerģija lietošanu. Tā kā cilvēku fiziskās spējas ražošanā ir ierobežotas, lai paaugstinātu darba ražīgumu, uzņēmumi var izmantot jaunas tehnoloģijas. Lai mašīnu lietošana būtu iespējami efektīvāka, ražotājam jāizmanto **darba dalīšana**, t.i., plaši kompleksi darbi jāsadala daudzos nelielos darbos – operācijās, kuras var veikt strādnieki savai kvalifikācijai. Mūsdienās darba dalīšanu var apskatīt trīs līmeņos: uzņēmuma iekšienē, starp uzņēmumiem un sabiedrības mērogā. Šai gadījumā ir runa par **specializāciju**, kad tiek izvērtēts, ko konkrēti izdevīgāk ražot kādā uzņēmumā, reģionā vai valstī un kāda veida produkciju ievest no citām vietām, kur ražošanas izmaksas zemākas. Jo dziļāka ir darba specializācija, jo ciešākas saites veidojas starp specializētajiem uzņēmumiem. Specializācija bieži padara uzņēmumus un valstis atkarīgas citu no citas. Specializācija ir tirdzniecības pamats gan starp atsevišķiem indivīdiem, gan starp valstīm.

Resursu efektīva izmantošana. Ražošanas faktoros var kombinēt visdažādākajos veidos, no kuriem daži ir efektīvāki nekā pārējie. Ja izvēlēta pareizā kombinācija, tad darba ražīgums būs iespējami augsts. Pretējā gadījumā darba ražīgums būs zems. Ražošanas faktoru kombinēšanas veidu izlemj uzņēmuma vadītājs. Cits darba ražīguma paaugstināšanas veids ir strādnieku piedalīšanās ražošanas procesa pilnveidošanā.

Strādnieki ir ieinteresēti strādāt ražīgāk, ja viņiem pieder akcijas, kas dod tiesības saņemt daļu peļņas. Tas tiek pielietots daudzos uzņēmumos, ļaujot darbiniekiem iegādāties gan parastās, gan personāla akcijas.

Ir novērots, ka tie strādnieki, kuri ir ieinteresēti uzņēmuma labklājībā, strādā apzinīgāk, jo iegūst daļu peļņas darba ražīguma paaugstināšanās rezultātā.

PADOMĀ!

- Kāpēc efektivitāte šodien ir viens vissvarīgākajiem visu sabiedrību diskusiju jautājums?
- Kāpēc darba dalīšana uzlabo ražošanas efektivitāti?
- Kā izglītības līmenis ietekmē efektivitāti?
- Kā jūs varat padarīt savu darbu efektīvāku?